Ħal Luqa fi Żmieni

It-tieni parti

Andrew Camilleri

Jidher li l-artiklu 'Ħal Luqa fi Żmieni' li kien ġie ppublikat fil-Programm tal-festa tas-sena 2015 qajjem interess ġmielu, għax kien hemm min qalli biex nagħti aktar dettalji ta' kif kienet id-dehra u l-ħajja fir-raħal tagħna fi tfuliti. Jien f'dak l-artiklu xtaqt indaħħal ħafna affarijiet oħra, imma minħabba li ridt nagħti ħafna importanza għall-esperjenza qarsa li kellu jgħaddi minnha r-raħal matul l-aħħar gwerra u dak li ġara wara, partikolarment il-ftuħ ta' toroq ġodda u twessieħ t'oħrajn, kif ukoll il-bini mill-ġdid tal-knisja, l-artiklu kien jiġi twil iżżejjed. Allura ħsibt biex f'dan l-artiklu, barra milli nagħti aktar dettalji ta' kif kienet il-ħajja f'dan ir-raħal fi tfuliti, insemmi fost affarijiet oħra l-importanza kbira li kellhom u li għad għandhom il--każini taż-żewġ baned fil-ħajja kulturali u soċjali tar-raħal, affarijiet li nqerdu u m'għadhomx jeżistu, drawwiet li spiċċaw għalkollox, kif ukoll ix-xogħol jew snajja li ħafna kienu jipprattikaw f'dan ir-raħal biex jaqilgħu l-għixien tagħhom u li issa hebu minn fostna.

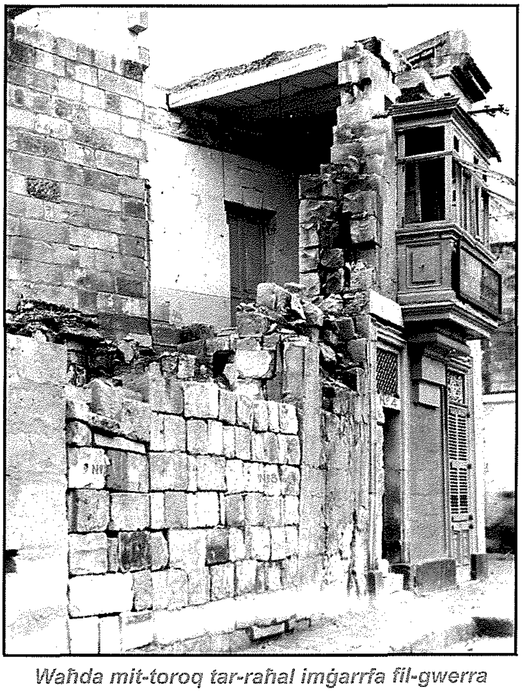

Waħda mit-toroq tar-raħal imġarrfa fil-gwerra

F'dak l-artiklu kont semmejt il-ftuħ ta' żewġ toroq ġodda kif ukoll it-twessiegħ tat-toroq principali tar-raħal. Li ma semmejtx kien kemm djar inqerdu għalkollox, speċjalment biex saret Triq id-Disgħa t'April 1942, il-parti l-ġdida ta' Triq Dun Pawl bejn Misraħ Sant'Andrija u Triq San Ġorġ, kif ukoll it-twessieħ ta' Triq Sant'Andrija. Barra minn hekk, ħafna djar fit-toroq l-oħra li twessgħu bħal Triq San Ġużepp u Triq San Pawl, għalkemm ma spiċċawx għalkollox, ittiħditilhom parti sewwa mill-fond tagħhom. Fil-bidu ta' Triq Santa Marija minn naħa ta' Triq San Ġużepp kien hemm kamra li minħabba fiha l-bidu tat-triq kien dejjaq ħafna. Allura din inħattet biex it-triq ġiet kif tidher illum.

Iż-żewġ każini tal-banda ta' Ħal Luqa, bħal dawk tal-ibliet u rħula oħra f'Malta u Għawdex kellhom u għad għandhom parti mportanti ħafna fil-ħajja kulturali u soċjali tar-raħal tagħna. Imma forsi dari, ħafna aktar mil-lum, dawn kinu l-uniċi postijiet fejn l-irġiel wara l-ġurnata tax-xogħol kienu jiltaqgħu mhux biss biex jitgħallmu u jikkunċertaw il-mużika, imma ukoll biex jieħdu gost bil-kumpanija ta' xulxin jitħaddu waqt li jixorbu xi tazza nbid jew flixkun birra.

Dawn iż-żewġ każini tal-baned kellhom il-bidu tagħhom fil-1880 u 1883, mhux ħafna wara dak tal-Konti Ruġġieru, ir-Rabat li twaqqaf fl-1869 u l-ewwel wieħed f'Malta, dak ta' San Filep, Ħaż Żebbuġ li jingħad li twaqqaf fl-1851. Meta tqis iċ-ċokon ta' Ħal Luqa meta tipparagunha mal-kobor kemm tar-Rabat kif ukoll ta' Ħaż Żebbuġ, wieħed jiskanta kif il-każini tal-baned tar-raħal tagħna twaqqfu daqshekk malajr warajhom.

Iżda minbarra l-aspett kulturali u soċjali, dawn iż-żewġ każini l-istess bħal każini l-oħra tal-baned f'Malta u Għawdex, għandhom funzjoni importanti oħra x'jaqdu, li hija dik li jferrħu lill-poplu b'marċi brijużi fit-toroq tar-raħal u programmi ta' mużika sabiħa fuq il-pjanċier sabiħ tagħhom fiż-żewġ pjazez ewlenin tar-raħal fil-festa tal-patrun tagħna Sant'Andrija. Bħal dawn iż-żminijiet, ta' kull sena wkoll iż-żewġ baned itellgħu kunċert mużikali, il-biċċa l-kbira fit-teatru taċ-Ċentru tal-Parroċċa. Li nbidel miż-żmien ta' qabel hu li kemm il-programmi li ż-żewġ baned jagħmlu fil-festa kif ukoll f'dan il-kunċert annwali, l-aċċent m'għadhux daqshekk fuq il-mużika klassika, għax dan iż-żmien in-nies aktar jieħdu gost jisimgħu mużika sabiħa moderna bħall-kanzunetti, speċjalment bil-parteċipazzjoni ta' kantanti Ħalluqin jew dawk mistiedna b'arranġament għall-banda, siltiet minn films, musicals u biċċiet ta' mużika ta' kompożituri moderni bħal Andrew Lloyd Weber u Ennio Moricone li nistgħu nsejħulha mużika klassika moderna, dejjem b'arranġament għall-banda. Fiż-żewġ baned tar-raħal minn dejjem kien hemm numru ta' bandisti professjonali u llum s-surmastrijiet tagħhom huma t-tnejn Ħalluqin. Li nbidel żgur minn żmien il-gwerra l'hawn hu li dan iż-żmien sar għandna numru ta' bandisti tfajliet, filwaqt li qabel il-bandisti kienu kollha rġiel. Ukoll dan iż-żmien it-tagħlim tal-mużika tal-allievi qed isir bi professjonalità ferm aktar minn qatt qabel.

Triq Sant'Andrija fis-snin sebgħin

Barra minn hekk dawn iż-żewġ każini qed jagħtu kontribut importanti kbir ieħor għall-festa. Fiż-żewġ każini hemm gruppi ta' nies iddedikati li b'tant sagrifiċċju jaħdmu matul is-sena kollha biex iċ-ċelebrazzjonijiet esterni tal-festa kibru tant matul is-snin. Hija bil-ħidma ma taqtax ta' dawn il-gruppi li għandna pjazez u toroq b'daqshekk armar sabiħ kif ukoll spettakli ta' nar tal-ajru u tal-art mill-aqwa.

Nixtieq insemmi wkoll li barra l-festa ta' Sant'Andrija, iż-żewġ baned tar-raħal jipparteċipaw fil-purċissjoni tal-Ġimgħa l-Kbira b'marċi funebri u mużika korali sagra,

billi banda minnhom iddoqq sena u l-oħra ddoqq is-sena ta' wara. Imma dan mhux minn dejjem kien hekk, għax niftakar li sa xi żmien wara l-aħħar gwerra kienu jipparteċipaw iż-żewġ baned, imma kien inqala' xi diżgwit bejn iż-żewġ każini u allura waslu għal dan l-arranġament. Bidla tajba ħafna li saret hi li sakemm toħroġ il-purċissjoni l-banda li jkun imissa dik is-sena ddoqq fuq iz-zuntier tal-knisja u mbagħad takkumpanja l-purċissjoni quddiem l-istatwa tal-Vara l-Kbira. Ma xtaqtx ninsa' nsemmi li fi tfuliti kien hawn ħafna nies mir-raħal jaħdmu fix-xogħol tal-ġarr tal-faħam ix-xatt tal-Marsa. Kien ikun grupp minn dawn in-nies li jerfgħu l-istatwa tad-Duluri fil-purċissjoni tal-Ġimgħa l-Kbira.

La qegħdin nitkellmu fuq il-baned tar-raħal nixtieq insemmi użanza sabiħa li kienet teżisti Ħal Luqa, fejn meta jmut bandist, tkun il-banda tal-każin l-ieħor li takkumpanja fil-funeral, imma diżgrazzjatament din l-użanza hekk sabiħa spiċċat dejjem minħabba xi diżgwid bejn iż-żewg każini. Kont ħadt pjaċir ħafna meta miet ħija Ċensu fil-1998, bandist u ex-president ta' dan il-każin L-Unjoni, u l-kumitat tal-Banda Sant'Andrija ipparteċipa fil-funeral u kont urejt l-apprezzament tal-familja f'ittra li ktibt lil dan il-kumitat. Imma kemm kien ikun aħjar kieku kienet il-Banda tal-Każin Sant'Andrija li ikkompanjat lil ħija fil-funeral tiegħu, li tant dejjem stinka għal aktar koperazzjoni bejn iż-żewġ każini! Kemm tkun ħaġa sabiħa kieku din id-drawwa hekk nobbli li naħseb kienet teżisti Ħal Luqa biss, drawwa li żgur tkattar l-koperazzjoni bejn iż-żewġ każini tal-baned tagħna, terġa' jigi introdotta.

Għal xi żmien qabel kif ukoll wara l-gwerra, il-każin tal-Banda L-Unjoni kien jipprovdi mezz ieħor ta' rikreazzjoni għan-nies tar-raħal permezz tat-teatrin. Niftakar li qabel il-gwerra meta kelli forsi ħames jew sitt snin ommi kienet ħaditni magħha ġo sala fis-sular ta' fuq tal-każin, fejn kien hemm palk armat u niftakar li kien hemm żewġ t'irġiel li kienu qed idaħħku n-nies b'dak li kienu qed jgħidu. Meta l-każin iġġarraf fil-gwerra, il-Banda L-Unjoni sabet kenn temporanjament f'razzett tal-barrin fit-tarf tas-sqaq ta' maġenb il-każin. Ma' dan ir-razzett kien hemm bitħa kbira ħafna li kellha bieb fi Triq San Ġorġ u kif spiċċat il-gwerra d-dilettanti tat-teatrin tal-każin waqqfu palk kbir f'din il-bitħa u għamlu bankijiet tal-injam fejn in-nies joqgħodu bilqiegħda, kif ukoll bottegin. Niftakar li meta dawn id-dilettanti kienu jtellgħu xi dramm fis-sajf ma kienx ikun

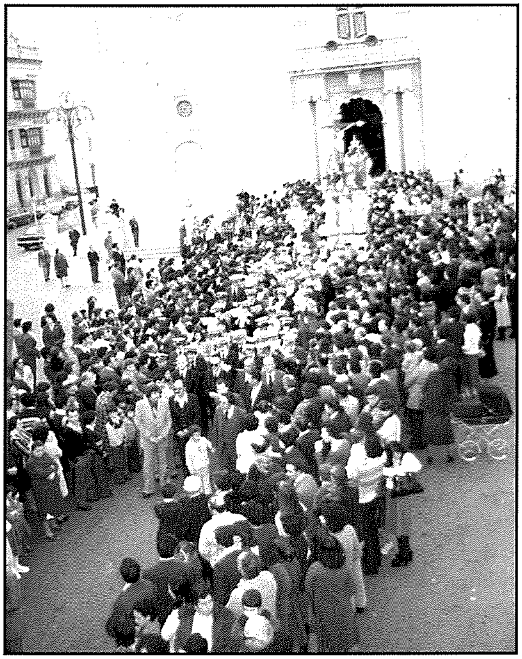

Il-Banda L-Unjoni takkumpanja l-Purċissjoni tal-Ġimgħa l-Kbira fis-snin sebgħin

hemm fejn taqa' labra daqs kemm kienu jattendu nies. Meta jispiċċa d-dramm kien ikun hemm hekk imsejħa 'farsa', forma ta' kummiedja li fiha kienu jieħdu sehem żewġt irġiel, wieħed kien raġel m'għola hawn li kienu jgħidulu 'l-Binder', u l-ieħor raġel qasir ħafna jgħidulu 'tal-Isla'. Bil-mutetti u ċ-ċajt li kienu jagħmlu, kienu jaqsmu lil kulħadd bid-daħk. Żewġ drammi kbar li tellgħu dawn id-dilettanti tat-teatrin tal-każin, kienu 'Il-

Kawża Ċelebri', li tagħha hemm ritratt kbir il-każin, u 'Lazzru l-Mutu.' Barra minn hekk kienu jtellgħu spettakli ta' kant bil-parteċipazzjoni ta' kumpanija mill-Ħamrun. Ħafna drabi din il-bitħa fil-ġranet tas-sajf nhar ta' Sibt kienu wkoll jintwerew il-films.

La qed nitkellmu fuq it-teatrin ma rridx ninsa nsemmi t-teatrin ta' Dun Ġużepp Callus, li ħafna Ħalluqin tal-età tiegħi żgur għadhom jiftakru. Dan it-teatrin kien isir fil-bitħa ta' dar li kienet fis-sqaq li hemm faċċata tal-każin. Niftakar f'inċident biex sar il-palk, ġuvni li kien idoqq it-tamborlin mal-Banda L-Unjoni, tilef erbat'iswaba minn waħda minn idejh. Jekk ma tridx, f'dan it-teatrin Dun Ġużepp kien għamel gallarija wkoll. Dun Ġużepp kien jiġbor għadd ta' ġuvintur madwaru u d-drammi li kienu jtellgħu kien jiktibhom hu stess. Darba għamel dramm fuq il-martirju ta' Sant'Andrija. Kif nfetaħ is-separju deher Sant'Andrija marbut ma' żewġt' izkuk forma ta' salib u ħija Ċensu liebes t'anġlu deher ħdejh jikkonfortaħ bi kliemu. F'daqqa waħda z-zkuk tas-salib bdew jinfetħu u l-ġuvni li kellu l-parti ta' Sant'Andrija beda jgħajjat kemm jiflaħ, 'Fittxu niżżluni minn hawn għax ser ninfetaq. Dun Ġużepp kien pront għalaq is-separju filwaqt li kulħadd għoxa bid-daħk.

Niftakar ukoll dik il-ħabta erba' żgħażagħ mir-raħal ippruvaw jisirqu biċċa cable mill-ajrudrom għaċ-ċomb li kien fiha, qabduhom il-gwardjani u tefgħuhom il-ħabs ta' Kordin. Meta ħargu mill-ħabs, Dun Ġużepp stħarreġ minn għandhom kif ippjanaw li jisirqu din il-biċċa cable, x'ġara meta qabduhom il-gwardjani, kif kienu jgħadduha fil-ħabs ta' Kordin u fuq dak li qalulu kiteb dramm. Dun Ġużepp ġietu l-idea brillanti li bħala atturi ma kienx hemm aħjar milli jqabbad lil dawn l-istess erba' zgħażagħ! Ta' min isemmi li Dun Ġużepp Callus kien saċerdot attiv ħafna fir-raħal. Barra milli kif semmejna kien jiġbor it-tfal u żgħażagħ madwaru f'dan it-teatrin, kont taraħ kemm-il darba ħiereġ jgħaġġel minn daru biex jassisti lil xi ħadd li jkun qed imut u kien joħroġ bil-Vjatiku jikkonforta dawn in-nies bl-Ewkaristija Mqaddsa. Niftakar lil Dun Ġużepp ukoll wara l-quddiesa kantata ta' nhar ta' Ħadd jiġġera mat-toroq tar-raħal, b'tifel bil-qanpiena ċċempel quddiemu, jiġbor kif kont nismagħhom jgħidu għall-quddiesa tal-għaxra ta' Nhar ta' Ħadd.

It-teatrin organizzat mill-membri tal-Unjoni

La qegħdin nitkellmu fuq drawwiet li spiċċaw matul il-firxa taż-żmien, nixtieq insemmi lir-raba' qanpiena, jiġifieri dik ta' wara l-qanpiena l-kbira. Għalkemm daż-żmien imdorijin ta' kuljum nisimgħuha ddoqq fit-tmienja ta' filgħodu, f'nofsinhar u ma' nżul ix-xemx, li lkoll nafuha bħala l-Ave Marija, biex tfakkarna nitolbu l-Anġelus, fi tfuliti din il-qanpiena kienet tindaqq tliet darbiet oħra matul il-ġurnata. L-ewwel ma kienet tindaqq kien fil-ħamsa ta' filgħodu li konna nsibuħ bħala l-Pater Noster, biex tħeġġeġ lin-nies kif iqumu jitolbu t-talba sabiħa tal-Missierna. Xi ħin wara li tindaqq ma' nżul ix-xemx, ir-raba qanpiena kienet tindaqq ukoll xħin jidlam sew u din konna nsibuha

bħala 'Tal-Orazzjoni', li kienet stedina oħra lin-nies biex jitolbu. Terġa' aktar tard din il-qanpiena kienet tindaqq għall-aħħar darba xi ħin wara li ddoqq f'Tal-Orazzjoni u din konna nafuha bħala *Tal-Imwiet* biex tfakkar in-nies qabel jorqdu jitolbu għal ħutna li ħallewna. Ma sibt l-ebda tagħrif kif u meta kienet daħlet l-użanża li r-raba' qanpiena tindaqq fil-*Pater Noster*, f'*Tal-Orazzjoni* u tal-imwiet. Imma f'artiklu li għandi bil-*Braille*, sibt kif din il-qanpiena bdiet tindaqq biex tfakkar lin-nies jitolbu l-*Angelus* fit-tmienja, f'nofs inhar u f'inżul ix-xemx.

Meta t-talba tal-*Ave Maria* bdiet issir popolari fil-medju evu, in-nies bdew jitolbuha tlett darbiet filgħaxija f'inżul ix-xemx, bħala tislima lill-Iben t'Alla li sar Bniedem. F'Kapitlu Ġenerali tal-Franġiskani li sar fl-1263, San Bonaventura ordna qanpiena ddoqq ta' kuljum fi nżul ix-xemx, biex in-nies isellmu lill-Omm ta' Ġesù bit-talba tal-*Ave Maria*. Skont it-tradizzjoni l-Anglu Gabriel ħabbar lill-Marija li kellha tkun Omm Alla f'inżul ix-xemx. Wara l-qanpiena tal-*Ave Maria* bdiet tindaqq kuljum f'inżul ix-xemx fil-monasteri tal-Franġiskani kollha, biex tfakkar lir-reliġjużi u n-nies fl-imħabba kbira Alla għandu għalina li tagħna lill-Ibnu u s-sehem ta' Ommna Marija Santissima fil-pjan tas-Salvazzjoni.

Għall-ħabta tal-1318, f'xi postijiet il-qanpiena tal-*Ave Maria* bdiet tindaqq kmieni filgħodu biex tfakkar lin-nies fil-Qawmien ta' Ġesù Kristu mill-mewt u n-nies kif jisimgħuha bdew jitolbu tlett darbiet l-Ave Maria. Allura issa l-qanpiena tal-*Ave Maria* bdiet tindaqq filgħodu u filgħaxija. Fl-1386, il-qanpiena tal-*Ave Maria* bdiet tindaqq ukoll f'nofs inhar ġo Praga kull nhar ta' Ġimgħa, biex in-nies jiftakru fil-passjoni ta' Sidna Ġesù Kristu. Ftit taż-żmien wara din l-użanza daħlet ġo Franza wkoll, fejn fuq talba mir-Re, l-Papa Sistu IV, tard fil-1400, ordna biex it-talba tal-*Angelus* tibda' tingħad f'nofs inhar, użanża li malajr inferxet fil-Ġermanja u Ruma. Jingħad li xi monasteri fis-seklu Tlettax diġà kienu jitolbu l-*Angelus* f'forma ta' tlett *Ave Maria* b'talb ieħor bejn kull waħda.

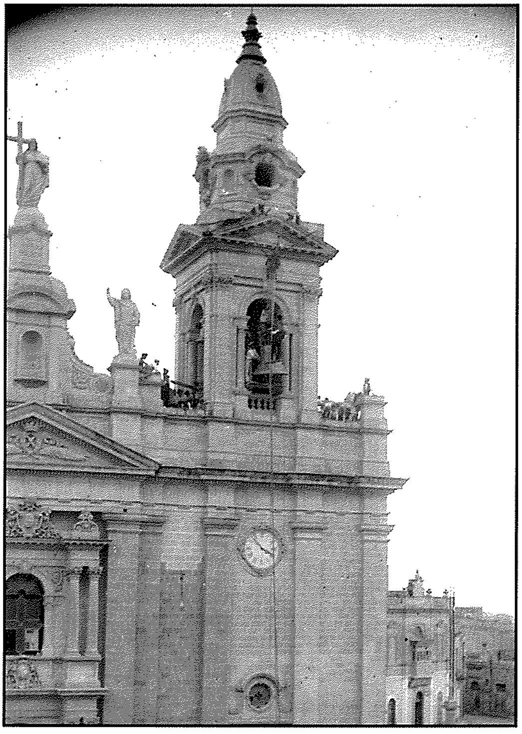

Il-fustanija tiela' f'postha fil-kampnar fl-1928

Imma aktarx li kien il-Papa Ġwanni XXII (1316-1334) li ikkompona u approva t-talba tal-*Angelus* u ta indulgenza għal min jitolbu. Kien il-Papa San Piju V li fil-1571 approva t-talba sabiħa tal-*Angelus* fil-forma li nagħfuha llum. Hekk daħlet l-użanza biex in-nies isellmu l-Qawmien mill-Mewt ta' Sidna Ġesù Kristu bit-talba tal-*Angelus* kmieni filgħodu, il-mewt tiegħu f'nofsinhar u l-inkarnazzjoni filgħaxija, għax dak kien il-ħin meta jaħsbu li dawn seħħu u għalhekk bdiet tindaqq qanpiena biex tfakkar lin-nies jitolbu l-*Anġelus* f'dawn il-ħinijiet

Ħal Luqa għandha storja rikka ta' nies tas-sena. Biex nagħti xi eżempji f'dan ir-raħal

minn dejjem kien hawn nies ta' sena kbira jaħdmu fil-ġebel. Jista' jkun li dan kien kawża tal-barrieri li minnhom kien jinqata' l-aqwa ġebel tal-franka li kont issib f'Malta. Minn dan ir-raħal ħarġu periti u ħafna bennejja kapaci li għamlu ħafna xogħol ta' bini kemm Malta kif ukoll Għawdex. Ta' min isemmi lil Perit Andrea Vassallo (1856-1928) li tana opri kbar fost oħrajn bħal knisja Bażilika ta' Pinu f'Għawdex fuq stil Romanesk, il-knisja tal-ħMadonna tal-Herba ta' Birkirkara, l-iskola primarja ta' Tas-Sliema, il-koppla grandjuża tal-knisja parrokkjali ta' San Gejtanu l-Ħamrun u ta' San Nikola s-Siġġiewi, kif ukoll l-isptar Zammit Clapp San Ġiljan.

Andrea Grima kien ukoll perit Ħalluqi u kien hu li fl-1891 iddisinja l-knisja parrokkjali ta' San Ġużepp tal-Imsida fuq stil barokk , il-kulleġġ ta' San Alwiġi Birkirkara, l-isptar tal-Ingiered kif oriġinalment inbena, u fl-1895 l-oratorju li hemm mal-knisja parrokkjali ta' San Gejtanu l-Ħamrun. Nismaħhom jgħidu wkoll li din l-istess knisja parrokkjali tal-Imsida wkoll inbniet minn bennejja Ħalluqin. Fi tfuliti niftakar lil Perit Indri Micallef li kien responsabbli mill-bini tista' tgħid mill-ġdid tal-knisja parrokkjali tar-raħal wara li ġġarfet serjament fil-gwerra u li ddisinja l-koppla u dak is-saqaf sabiħ, bit-twieqi sbieħ u kbar li fih. L-imgħallem li mexxa x-xogħol, Ġilard Spiteri, il-bennejja, dawk li naġru l-ġebel, dawk li ħadmu l-lavur, kif ukoll l-iskultur li qatta' l-iskultura tal-gwarniċjar kollu, kienu kwazi lkoll Ħalluqin. Il-Perit Micallef kien ukoll responsabbli mill-bini tal-koppla tal-kappella tal-Erwieħ il-Belt.

Ma nistax ma nsemmix Ħalluqi ieħor, Salvu Sammut li kien disinjatur famuż u skultur fil-ġebel. Niftakar li meta kien ser jibda' l-bini mill-ġdid tal-knisja tar-raħal, Salvu kien issottometta pjanti għall-bini tagħha, iżda jidher li billi Salvu ma kellux lawrija ta' perit, il-pjanti tiegħu ma ġewx approvati mill-Kurja. Fost dawn kien hemm disinn ta' koppla fuq l-istess stil tal-kampnari sbieħ li għandna, u ħafna kienu jgħidu li kieku saret, kienet tkun waħda mill-isbaħ koppli f'Malta. Hu ddisinja wkoll il-faċċata sabiħa ta' dan il-każin kif ukoll qatta' l-iskultura li fiha kif ukoll l-arma ta' Sant'Andrija li hemm fl-entratura.

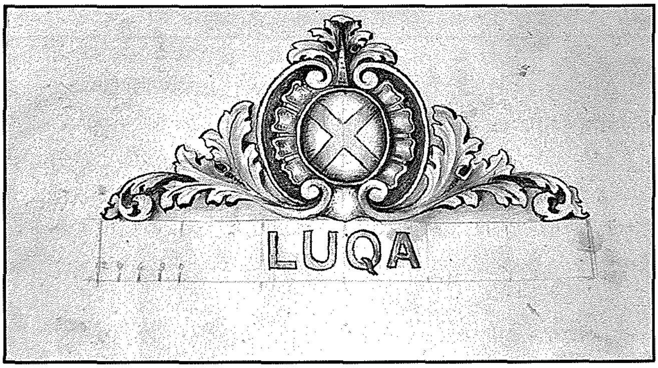

Wieħed mid-disinni oriġinali ta' Salvu Sammut

Naturalment is-sena tal-ġebel kienet teħtieġ ħaddieda kapaci biex jaħdmu l-ħafna għodda li din is-sena' tinħtieġ, bħalma huma bqaqen, mannaretti, imtieraq kif ukoll għodda għall-iskultura u lavur. Ir-raħal kien hawn erba ħaddieda — tliet zijiet u missieri, jaħdmu dan it-tip ta' għodda kif ukoll għodda għall-bdiewa bħalma huma magħżaq, zpapen, furkettuni u sikek. Kien hawn żewġ ħaddieda oħra, Noe Ciappara u Ġużeppi Cassar, jaħdmu xogħol ta' *ferrobattuto* li kien meħtieġ għall-puġġamani tat-turġien, vilestruni u galleriji. Niftakar ukoll li r-raħal kien hawn żewġ landiera, wieħed minnhom kien jaħdem fi Triq San Ġużepp bejn il-parti hekk imsejħa l-Wisa' u t-Triq il-Ġdida u fi tfuliti kont immur ħdejh naraħ jaħdem. Dan kien jagħmel kontenituri għall-pitrolju, borom u stanjati, barra l-ħafna affarijiet li n-nies kienu jġibulu għat-tiswija. Meta kbirt u

bdejt nistudja l-'*engineering drawing*', jien intbaħt li dan il-landier, probabbli mingħajr ma kien jaf, biex ifassal il-parti prinċipali tal-istanjata, kien qed iffassal hekk imsejjaħ, '*frustum of a cone*.'

Fi Triq il-Ġdida kien hawn ukoll wieħed jaħdem il-karrettuni, xogħol li kien jeħtieġ sengħa kbira speċjalment biex tinħadem ir-rota. Il-buttun li hi l-parti fejn jidħol il-fus kien irid jinħadem bit-torn. F'nofs il-buttun kien jagħmel bejta tonda li ġo fiha kien idaħħal bit-tismir biċċa tubu tal-ħadid li fih, il-fus tal-karrettun kien jidħol preċiż. Fil-buttun ukoll kien irid jagħmel il-ħafna bejtiet fejn jidħlu l-imgħażel li jgħaqqdu l-buttun f'bejtiet fiċ-ċirku ta' barra . Kif ix-xogħol fuq l-injam taż-żewg roti jkun lest, l-imgħallem kien jaħdem iċ-ċirku tal-ħadid li jrid jidħol preċiż ħafna fuq l-injam taċ-ċirku ta' barra. Dan iċ-ċirku kien jinħadem kemm kemm iżgħar miċ-ċirku tal-injam, imbagħad kien isaħħnu sew u bin-naqra li jikber ikun biżżejjed biex jidħol fuq iċ-ċirku tal-injam. Wara li ċ-ċirku jerġa' jiksaħ, kien jiċkien, biżżejjed biex jissikka sew fuq l-injam.

Niftakar li r-raħal kien hawn ukoll żewġ skrapan, wieħed minnhom kien jaħdem fi Triq San Ġużepp, ftit 'l fuq lejn il-pjazza minn fejn kien jaħdem il-landier. Dawn barra li kienu jagħmlu xogħol ta' tiswija, għal lanqas dak li kien hemm fi Triq San Ġużepp kien jaħdem żraben u sandlijiet mill-isbaħ.

Kellna wkoll ħajjata tajbin ħafna, fosthom Dolly Said, Violetta Schembri, omm il-mara Mena Falzon kif ukoll binta, marti Kate. Dawn kienu jagħmlu ħafna lbiesi tal-għarajjes u kienu jkunu mgħobbijin bix-xogħol speċjalment meta toqrob il-festa ta' Sant'Andrija meta kienet għadha tiġi ċċelebrata fix-xitwa. Mena, fi żmienha għallmet il-ħjata lil ħafna xebbiet minn dan ir-raħal. Ta' min isemmi li Dolly kellha waħda mill-ewwel magni li tagħmel il-pressa fid-drapp, liema magna niftakara fi tfuliti qabel il-gwerra taħdem fuqha fil-kamra ta' barra tad-dar t'ommha fi Triq Sant'Andrija. Minn qabel il-gwerra wkoll, Mena kellha magna tal-ħjata li tagħmel l-eċċetti li kienet waħda mill-ewwel ta' dan it-tip u aktarx kienet l-unika waħda fir-raħal.

Diżgrazzjatament, minħabba l-avvanzi fix-xjenza, l-industrija u t-teknoloġija, id-domanda għax-xogħol ta' dawn in-nies tas-sengħa bdiet dejjem tonqos, in-nies li kienu jipprattikawhom ma setgħux ikomplu jaqilgħu l-għixien minnhom, bil-konsegwenza li dawn is-snajja kif ukoll tant oħrajn tista' tgħid li għebu għalkollox.

Fl-artiklu tas-sena l-ohra kont semmejt li minħabba l-fatt li ma kienx għadhom daħlu l-fran fid-djar, in-nies kienu jieħdu dak li jkollhom għax-xiwi għand tal-forn li mit-tlieta li kien hawn fir-raħal issa baqa' wieħed biss, dak ta' Triq San Ġużepp. Imma jidher li barra dak li kien ikollhom għax-xiwi, kien hawn ħafna nisa li l-istess bħal ommi, kienu jagħmlu l-ħobż id-dar u wara jiħduh għand wieħed mit-tlett ifran biex jaħmuh. Ommi kellha żingla kbira ħafna li fiha, qabel il-gwerra, kienet tagħmel l-għaġina tal-ħobż filgħaxija u tħalliha tiela' mal-lejl. Filgħodu kmieni kienet tmur il-forn ta' Triq San Ġużepp li konna nafuh bħala l-forn ta' Ċensa, minn fejn kienet iġġib tilar kbir tal-injam. Imbgħad kienet tifforma l-għaġina ħobża, ħobża, u wara li tpoġġihom fit-tilar, kienet tagħmel marka fuq kull ħobża biex b'hekk tagħraf il-ħobż tagħha. Kif tlesti kollox kienet titfa' t-tilar fuq rasha u tieħdu għand Ċensa fejn kien ikompli jitla' fis-sħana tal-forn. Naturalment imbgħad Ċensa kienet taħmi l-ħobż ta' kulħadd mal-furnata li jkollha lesta għall-ħami. Ommi kienet tgħid li l-ħobż kienu jagħmluh bid-dqiq tal-maħlut u mingħand furnar xiħ sirt naf li dan id-dqiq kien jixbaħ ħafna lil dak li llum insejħulu '*whole meal*'.

Ommi kienet tgħid ukoll li kultant kienu jinżlu Ħal Qormi biex iġibu biċċa ħmira ġdida li kienu jsejħulha 'tinsila'.

Sal-1963 il-festa ta' Sant'Andrija kienet għadha ssir fix-xitwa fl-aħħar ta' Novembru jew il-bidu ta' Diċembru. Kienet l-użanza fi tfuliti li l-festa kienet tkun okkażjoni biex kulħadd iżanżanlek libsa u żarbun ġdid. Għan-nisa din kienet tkun xi libsa xitwija sabiħa jew xi kowt u naturalment żarbun pariġġ. Kien hemm nisa, speċjalment dawk ftit avvanzati fiż-żmien, li kienu jilbsu wkoll ħafna deheb. L-irġiel mill-banda l-oħra kienu jżanżnu xi libsa meħjuta għand ħajjat kompluta bil-ġlekk u sidrija kif ukoll qmis, ingravata u żarbun għal magħha. Ħafna rġiel kienu iżanżnulek xi kappell sabiħ tal-pannu. In-nies kienu ferm aktar mil-lum, jattendu bi ħġarhom għaċ-ċelebrazzjonijiet li jsiru fil-knisja, speċjalment dawk talejliet il-festa u għall-quddiesa solenni tal-Ħadd filgħodu. Kien hawn l-użanza li kif l-istatwa ta' Sant'Andrija kienet titfaċċa fil-bieb tal-knisja fil-bidu tal-purċissjoni, minn fuq il-bejt tal-knisja barra kwantità kbira ta' biċċiet tal-karti, kienu jintefgħu wkoll sunetti li kienu forma ta' xi poeżijja fuq Sant'Andrija. Il-festa, forsi ħafna aktar mil-lum, kienet tkun okkażjoni fejn wieħed jiltaqa' ma' qraba u ħbieb billi jistedinhom għandu. Aħna l-Ħalluqin kellna l-fama li l-festa nagħmluha għand tal-forn għax huwa minnhu li ikla tajba għal nofsinhar fil-festa qatt ma kienet tonqos.

Il-Vara ta' Sant'Andrija armata għall-festa fi żmien il-gwerra quddiem l-Altar taċ-Ċintura

Fi Triq San Tumas, faċċata tal-ħwienet fejn din taqbad ma' Triq il-Karmnu, kien hemm kappella mdaqqsa ddedikata lill-Madonna tal-Karmnu. Ukoll f'Ħal Farruġ kien hemm kappella ddedikata lill-Madonna tal-Vittorja. Dawn iż-żewġ kappelli inħattu fuq ordni tal-militar fi żmien il-gwerra, imma għajb li l-ġebel tagħhom ma ġiex ippreservat biex setgħu jinbnew mill-ġdid wara l-gwerra. Fil-kapella ta' Ħal Farruġ kien hemm arloġġ li jingħad kien inħadem minn l-arloġġar Mikelanġ Sapiano. Niftakar li sa ftit wara l-gwerra qabel ma bdiet ir-rikostruzzjoni tal-knisja, fil-korsija kien hemm mitluqa' magna t'arloġġ imdaqqsa li jista' jkun kienet il-magna tal-arloġġ ta' din il-kappella, li ma nafx x'sar minnha. Jingħad li fil-festa tal-Vitorja fit-tmienja ta' Settembru, kienu jinżlu ħafna kaċċaturi mir-raħal u waqt il-barka kienu jippuntaw l-ixkubetti tagħhom il-fuq u jisparawhom flimkien. Ħaga stramba ħafna hi li filwaqt li Ħal Farruġ hu fil-konfini ta' Ħal Luqa, jingħad li din il-kappella kienet għadha tagħmel minnha l-parroċċa tal-Gudja.

Fit-triq li minn Ħal Luqa kienet tagħti għaż-Żurrieq, bejn wieħed u ieħor fejn hemm l-'apron' tal-Air Terminal il-qadim kien hemm mitħna tad-dħin taħdem bir-riħ bħalma hemm ix-Xarolla ż-Żurrieq u x-Xagħra f'Għawdex. Fi tfuliti kulma kien baqa' minn din il-mitħna kien il-bini tagħha b'dik l-istruttura tal-ġebel forma ta' ċilindru għoli fit-tieni

sular, għax il-mekkaniżmu tad-dħin, kif ukoll b'dak l-iskrun kbir tad-drapp fuq qafas tal-injam li kien iħaddmu bir-riħ jidher li kien ilu li spiċċa. Jingħad li meta r-riħ kien ikun qawwi biżżejjed biex taħdem il-mitħna, sidha kien jitla' fuq il-mitħna u jonfoħ minn ġo bebbuxu kbir jgħidulu bronja biex in-nies ikunu jafu li jistgħu iġibu l-qamħ u x-xgħir biex jidħnuh.

Ta' min isemmi li fit-tarf ta' Triq Sant'Andrija ħdejn l-iskola fejn din tikser għal Triq il-Ġdida kien hemm hekk imsejjħa l-Għajn tal-Bhejjem. Din kienet vaska sabiħa ħafna, ta' xi żewġ metri dijametru, maħduma mill-ġebel taż-żonqor forma perfetta ta' qara ħamra li minnha kienu jixorbu l-bhejjem. Hu għajb li meta din il-vaska li kienet opra sabiha fiż-żonqor, maħduma b'sena kbira, tneħħiet minn postha, ma nstabx post adekwat fejn titpoġġa.

Irrid insemmi wkoll li fil-misraħ ta' quddiem il-knisja qabel ma saret Triq Dun Pawl, kien hemm statwa tal-ġebel ta' Sant'Andrija. Sa fejn naf jien din l-istatwa ftit kien ġralha ħsara fil-gwerra u allura jekk minħabba l-ftuħ tal-parti l-ġdida ta' Triq Dun Pawl mill-Misraħ Sant'Andrija sa Triq San Ġorġ din ma baqgħitx postha fejn kienet, kien ikun xieraq kieku instabilha post ieħor.

Attività tant popolari fil-kalendarju kulturali Malti, fejn ir-raħal tagħna ma jipparteċipax hi dik tal-Karnival. Mingħajr l-ebda dubju, f'Ħal Luqa għandna nies bħal postijiet oħra li kapaċi jarmaw karru għall-okkażjoni u ma nafx kif l-ebda wieħed miż-żewġ każini tal-baned tar-raħal qatt ma tħajjar biex jagħmel hekk u jieħu sehem, forsi bil-banda wkoll, fl-isfilati tal-karnival li jsiru l-Belt. Irħula bħal Ħal Għaxaq u n-Nadur Għawdex, għalkemm ma jihdux parti fl-attivitajiet li jsiru l-Belt, jorganizzaw forma ta' briju b'karnival spontanju li jibġbdu folol kbar ta' nies, kemm Maltin kif ukoll turisti, iżda Ħal Luqa ma ssir l-ebda forma t'attività fil-karnival.

Imma fi tfuliti, niftakar kien hawn raġel jismu Xandru Bonnici li kien miet fil-Palazz il-Belt waqt attakk mill-ajru matul il-gwerra, li flimkien ma' tliet irġiel oħra permezz talbies li kienu jilbsu u bi strumenti tradizzjonali Maltin, magħmula minnhom stess, kienu jipprovaw joħolqu atmosfera biex iferrħu u jdaħħku n-nies tar-raħal matul it-tlett ijiem tal-karnival. Ma nistax ngħid li din kienet xi attività fuq skala kbira, imma niftakar li n-nies kienu jieħdu pjaċir bihom għax kulħadd kien joħrog minn daru biex jiggusthom minn fejn ikunu għaddejjin.

Xandru u dawn it-tliet irġiel kienu jilbsu lbies kif kienu jilbsu l-bdiewa fl-irħula fl-antik, b'terha wiesa' ma qaddhom u barnuża fuq rashom li kienet tibqa' sejra għal wara darhom. Xandru kien idoqq iż-żaqq u l-oħrajn idoqqu ż-żavżava, il-flejġuta u t-tambur. Dawn kienu jiġġerrew mat-toroq tar-raħal b'ċorma tfal jiġru warajhom, jiggustaw il-ħoss ta' dawn l-istrumenti speċjalment il-ħoss taż-żaqq u taż-żavżava. Għal żmien twil dawn l-istrumenti tradizzjonali Maltin kienu tista' tgħid sparixxew għalkollox mix-xena lokali, imma issa reġgħu raw qawmien mill-ġdid u sar hawn mhux biss min jaf iddoqqhom, imma wkoll min jagħmilhom.

Xieraq ukoll li ngħidu xi ħaġa fuq dawn l-istrumenti tradizzjonali Maltin, għax żgur hawn min qatt ma ra bħalhom u qatt ma sema' bihom. Iż-żaqq kienet tkun magħmula mill-ġild ta' xi mogħoża jew nagħaġa, kompluta bir-ras, l-erba' saqajn u d-denb, naturalment bis-suf fuq in-naħa ta' barra. F'waħda mis-saqajn tiddaħħal qażba li fiha min idoqqha jonfoħ biex jimla' iż-żaqq bl-arja. Ħierġa mill-ħalq issib qażba b'ħames toqbiet u fit-tarf tagħha jitwaħħal qarn ta' barri li jservi biex ikabbar il-ħoss bħat-tromba

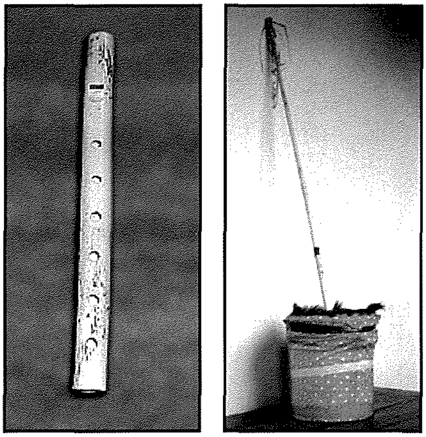

Il-flejguta u r-Rabbaba – zewg strumenti tradizzjonali Maltin

ta' strument. Iż-żaqq tinżamm taħt l-id ix-xellugija ta' min idoqqha, biż-żaqq tal-annimal 'l fuq in-naħa ta' barra. Iż-żavżava, jew rabbaba kif isibuha f'xi postijiet, hi magħmula minn kontenitur tond twil, ġeneralment magħmul mill-fuħħar b'biċċa ġilda stirata tajjeb fuq il-boċċa. Fin-nofs tal-ġilda jkun hemm toqba li fiha tidħol issikkata biċċa lasta tonda twila, u din tagħmel ħoss partikolari meta min idoqq idaħħal u joħroġ il-lasta. Il-flejġuta hi wkoll wieħed mill-istrumenti tradizzjonali tagħna u tindaqq bħal strument li jissejjaħ 'recorder'. Hi magħmula minn tul ta' qażba li f'tarf minnhom issibilha l-ilsien u ma' tulha fiha numru ta' toqob li bihom id-daqqaq idoqq il-melodija. It-tambur hu magħmul minn ċirku tal-injam ta' diversi qisien li fuqu tiġi stirata tajba biċċa ġilda rqiqa. Fil-ġenb taċ-ċirku ssib ħafna tiċritiet u f'kull tiċrita jidħlu żewġ plattini, wieħed kontra l-ieħor. Fiċ-ċentru ta' kull plattin hemm toqba li minnha tgħaddi virga rqiqa li tkun imwaħħla ma' fuq u taħt ta' kull tiċrita.

Philip Agius & Sons Ltd.

Ta' Maksar • Contractors

- *Excavation Works*
- *Road Works*
- *Civil Engineering Works*
- *Suppliers of Ready Mix Concrete*
- *Suppliers of Recycled Materials*

The Plant, Mdina Road
Żebbuġ ZBG 4103
Tel: 2146 5758
Fax: 2146 3835
Mob: 9949 3551
Email: marius@maksar.com